

Algimantas Jankauskas, Liutauras Gudžinskas*

Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų institutas

Tranzitologijos peržiūra: pokomunizmo pamokos

Praėjus daugiau nei dešimtmečiui po to, kai „trečioji demokratizacijos banga“ pasiekė Rytų ir Vidurio Europą bei posovietinę erdvę, keliamas klausimas – ar prieš du dešimtmečius susiformavusi tranzitologinė paradigma neprarado teorinio ir metodologinio pajėgumo, ir ar gali paaiškinti pokomunistinių ir ypač posovietinės erdvės šalių politinę raidą?

Klasikinė tranzitologijos paradigma pasižymėjo (1) siekiu sukurti universalią demokratizacijos teoriją, gebančią paaiškinti skirtinguose socialiniuose kontekstuose vykstančius demokratizacijos procesus; (2) įsitikinimu, kad demokratizacija – vienakryptis, laipsniškas kelių fazių procesas; (3) pabrėžimu, kad vienintelis reikšmingas demokratinio perėjimo sėkmės veiksnys – politinio elito apsisprendimas siekti demokratijos, o ne šalių „struktūrinės“ ypatybės bei (4) neoliberalios prigimties normatyviniu tikėjimu, kad demokratinų rinkimų institucijos įtvirtinimas ir jį lydinti kitos demokratinės reformos savaime sukuria efektyviai funkcionuojančias valstybes.

Šiaip straipsnyje analizuojamos problemos, kurios iškilo tranzitologijos perspektyvą taikant posovietinių režimų kaitos analizei, bei jų pagrindu susiformavusi kritika. Siekiama įvertinti pastarojo meto posovietinės tranzitologijos modelius, pabrėžiančius valstybės autonomijos ir galios klausimų svarbą, nagrinėjančius formalių ir neformalių institucijų tarpusavio sąveiką, naudojančius „kelio priklausomybės“ koncepciją aiškinant skirtingus posovietinių šalių demokratizacijos rezultatus. Rusijos pavyzdžiu formuluojami apibendrinantys teiginiai, kurie prisidėtų prie posovietinės kaitos teorijos kūrimo bei praktinių išvadų.

Įvadas

Klasikinė tranzitologija daugiausiai dėmesio skyrė režimo demokratizacijos ir rinkos įsitvirtinimo procesams. Manoma, kad „steigiamųjų“ (ang. *founding elections*) ir rinkos reformų sėkmė iš esmės galima bet kokiomis struktūrinėmis sąlygomis, jei tik elitui pavyksta pasiekti palankų susitarimą dėl perėjimo į demokratiją (ang. *transition to democracy*). Siekta sukurti universalią teoriją, kurią vėliau mėginta tikrinti pokomunistinių šalių atvejais.

* *Doc. dr. Algimantas Jankauskas* – Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto direktoriaus pavaduotojas. Adresas: Vokiečių g. 10–210, 01130 Vilnius, tel. 8 5 2514133, el. paštas – algimantas.jankauskas@tspmi.vu.lt; *Liutauras Gudžinskas* – Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto doktorantas. Adresas: Vokiečių g. 10–210, 01130 Vilnius, tel. 8 5 2514130, el. paštas – liutauras.gudzinskas@tspmi.vu.lt

Kaip bebūtų, netrukus paaiškėjo, kad perėjimai į demokratinę valdymo formą šiame regione iš esmės skiriasi nuo ankstesniųjų perėjimų kitose pasaulio dalyse, kadangi dauguma pokomunistinių šalių turėjo ne tik demokratizuoti politinį režimą ir įvykdyti rinkos reformas, bet ir sukurti konsoliduotą tautinę valstybę¹. Be to, kad ši „vienalaikiškumo dilema“ (ang. *dilemma of simultaneity*) pakankamai greitai ir sėkmingai įveikta kai kuriose Vidurio ir Rytų Europos pokomunistinėse šalyse, mūsų požiūriu, „trigubo perėjimo“ (ang. *triple transition*) įvedimas į tranzitologijos žodyną atspindėjo teorinę ir metodologinę inovaciją, svarbią tolesnei visos tranzitologijos plėtrai. Kitaip tariant, papildžius nauju ir iš pažiūros tik pastarajam regionui būdingu perėjimo į demokratiją matmeniu, pokomunistines šalis tyrinėjantys tranzitologai suabejojo klasikinio tranzitologijos modelio (eksplicitiškai centrinį veikėjų vaidmenį pabrėžiančio ir laiko bei vietos veiksnių reikšmę veikiau ignoruojančio) universalumo prielaida. Dar daugiau, buvo pabrėžtas valstybingumo (ang. *stateness*) veiksnys ir jo svarba visam perėjimo į demokratiją procesui iš esmės. Dėl šių priežasčių pastaruoju metu galima stebėti visos tranzitologijos „posūkį link valstybės“. Vadinamųjų „hibridinių“ režimų analizė dabar sunkiai įsivaizduojama be nuorodos į valstybę ir aiškini-mosi, kaip valstybės funkcionavimas veikia demokratizacijos perspektyvas.

Šio straipsnio dėmesio centre – konceptualus tranzitologijos pasikeitimas bei šio virsmo teorinės ir metodologinės pasekmės. Siekiama nustatyti santykį tarp klasikinės tranzitologijos ir pastarojo meto naujovių. Teigiama, kad šios naujovės reiškia ne radikalų, anksčiau išvystytos tranzitologijos teorinės koncepcijos atmetimą, bet greičiau jos peržiūrą, akcentuojant realų perėjimo į demokratiją turinį. Be to, atskirai analizuojama pati valstybės sąvoka, nurodant, kokios galimos pasekmės tyrimo projektui, įvedus į analizę valstybę. Taip pat aptarsime galimybes įvesti naujojo institucionalizmo teorinę perspektyvą, kaip sprendimą siekiant įveikti seniai gyvuojančią dilemą tarp veikėjų vaidmenį pabrėžiančio procedūralizmo ir deterministinio struktūralizmo. Galiausiai paskutinėje straipsnio dalyje yra pateikiamas Rusijos politinio režimo kaitos pavyzdys, atskleidžiantis, kaip išvalgos, pažyminčios centrinį valstybės vaidmenį, gali pasitarnauti geriau suvokiant šį paradigmą, turbūt daugiausiai mokslininkų dėmesio sulaukusį „pilkojo“ pokomunistinio režimo atvejį.

1. Tranzitologija: link naujos perspektyvos

Prieš keletą metų Thomas Carothers paskelbė garsųjį straipsnį, kuriuo paskelbė „perėjimo į demokratiją paradigmos pabaigą“². Šis straipsnis sukėlė ne ką mažesnį rezonansą tarp tranzitologų nei 1991 m. Francis Fukuyamos straipsnis apie *Istorijos pabaigą*, kuriame staigus Sovietų Sąjungos žlugimas

¹ Claus O., „Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe“, *Social Research*, 58(4), 1991, p. 865–892.

² Carothers T., „The End of the Transition Paradigm“, *Journal of Democracy* 13:1, 2002, p. 5–21.

interpretuotas kaip ženklas, liudijantis, kad išnyko bet kokios galimos alternatyvos pasaulinei rinkos kapitalizmo ir liberalios demokratijos ideologijai³. Tačiau politiniai procesai, įvykę per pastarąjį dešimtmetį, įrodė, kad toks optimizmas buvo perdėtas, ir tai atsispindėjo minėtame Carothers straipsnyje apie tranzitologinės paradigmos pabaigą.

Pažymėdamas, kad tik penktadalis (ar dar mažiau) iš beveik 100 „pereinančiųjų“ valstybių tikrai juda link liberalios demokratijos, Carothers atmeta pagrindinę perėjimo paradigmos prielaidą. Pasak jo, priešingai, nei manė tranzitologai, tokios politinės sanklodos ypatybės kaip „bejėgis pliuralizmas“ (ang. *feckless pluralism*) arba „vyraujančios valdžios politikos“ (ang. *dominant-power politics*) sindromas yra įprastas reiškinys daugelyje besivystančių ir pokomunistinių visuomenių, o ne laikina būseną tarp demokratijos ir autoritarizmo. Taigi pamatinis tyrimo klausimas „Kaip vyksta šalies demokratinis perėjimas?“, turėtų būti pakeistas labiau atviru ir realistiniu: „Kas vyksta [valstybės] politikoje?“⁴. Toks klausimo pakeitimas ne tik žymi būtinybę skirti didesnę dėmesį svarbiausių ekonominių, socialinių ir institucinių sąlygų poveikiui politikai, bet valstybės kūrimo (ang. *state-building*) procesą formuluoja kaip pagrindinį analizės objektą.

Reiktų pažymėti, kad valstybingumo ir teisės viršenybės (ang. *rule of law*) klausimai nagrinėti ir anksčiau dar prieš Sovietų Sąjungos žlugimą ar net prieš trečiosios demokratizacijos bangos pradžią.

Tačiau iki praėjusio amžiaus paskutiniojo dešimtmečio antrosios pusės didžioji dalis perėjimo į demokratiją ekspertų (ypač politikos vykdytojų ir paramos teikėjų) paprastai į šiuos klausimus neatsižvelgdavo, pasisakydami už tam tikrų reformų paketo, iš esmės pagrįsto neoliberalia (dažnai valstybės vaidmenį neigiančia) ideologija, įgyvendinimą. Toks vienareikšmis tikėjimas „stebuklingais“ viską pakeičiančiais steigiamaisiais rinkimais ir rinkos galia truko iki praėjusio amžiaus paskutiniojo dešimtmečio pabaigos, kuomet kartu su 1998 metų Rusijos finansine krize įvyko politinis nuosmukis iš esmės visoje posovietinėje erdvėje. Nusivylimas ankstesne demokratizavimo programa šiame regione sutapo su panašiomis tendencijomis ir kituose pasaulio regionuose. Reikalavimai „tranzitinėse“ šalyse įdiegti „gerą valdymą“ pakeitė nuostatą dėl valstybės ir rinkos priešpriešos labiau konstruktyviu požiūriu į viešosios politikos vaidmenį, kuriant palankią institucinę aplinką⁵.

Taigi simboliška (ir šiek tiek paradoksalu), kad pokomunistinių perėjimų į demokratiją, kuriuos iš pradžių mėginta analizuoti pritaikant ankstesniųjų perėjimų patirtį, pamokos prisidėjo prie požiūrio į ankstesnius perėjimus (kaip ir apskritai į patį perėjimo į demokratiją reiškinį) pokyčių.

Kitose straipsnio dalyse aptarsime abiejų tranzitologijos perspektyvų – klasikinės „demokratinės kaitos“ ir naujosios „valstybės kūrimo“ – pagrindines

³ Fukuyama F., „The End of History?“, *The National Interest*, Summer issue, 1989.

⁴ Carothers, p. 18.

⁵ Müller K., Pickel A., „Transition, Transformation, and the Social Sciences: Towards a New Paradigm“, *TIPPEC Working Paper* 01/11, 2001.

prielaidas. Reikėtų pabrėžti, kad šių dviejų perspektyvų atskyrimas nebūtinai reiškia dviejų skirtingų akademinų tradicijų susidūrimą, bet greičiau vienos pakeitimą kita, išlaikant kai kuriuos svarbius pirmosios bruožus. Tai veikiau primena „genetinę evoliuciją“ ar „transmutaciją“, kai naujoji tradicija senosios visiškai nepakeičia, bet išlaiko svarbius paradigmos elementus, papildant juos nauja teorine perspektyva.

1 lentelė. **Tranzitologijos perspektyvų palyginimas**

	Klasikinė „Demokratinės kaitos“ perspektyva	„Valstybės kūrimo“ perspektyva
Analizės objektas	Demokratizacija ir rinkos principų įtvirtinimas	Valstybės kūrimas
Metodologija	Procedūralizmas vs. struktūralizmas	Institucionalizmas
Politinio proceso samprata	Perėjimas į demokratiją ir demokratijos įtvirtinimas arba režimo regresas	Neapibrėžtos baigties politinė konkurencija tarp skirtingų elitų grupių
Valdžia ir visuomenė	„Iš viršaus į apačią“ perspektyva	Abipusė priklausomybė ir prisitaikymas

2. Klasikinė tranzitologija

Metodologiškai klasikinės tranzitologijos gimimas žymimas nuo 1970-ųjų, kai buvo paskelbtas Dunkwart Rustow straipsnis⁶. Šiuo straipsniu buvo mestas iššūkis tuo metu dominavusiam struktūralistiniam požiūriui ir pabrėžė politinio elito svarbą inicijuojant šalies perėjimą į demokratiją. Pagal šią koncepciją iš esmės nėra jokių būtinų išankstinių socialinių ar ekonominių sąlygų, kurių nebuvimas galėtų užkirsti kelią demokratinėms politinėms ir ekonominėms reformoms. Šis centrinį veikėjų vaidmenį pažymintis požiūris tapo vyraujančiu praėjusio amžiaus devintojo dešimtmečio viduryje⁷. Teigta, kad bendras elito pasirinkimas, padarytas esant tinkamoms aplinkybėms ir tinkamu laiku, gali (bent laikinai) „nukenksminti“ neigiamą poveikį, kurį gali kelti tokie struktūriniai veiksniai kaip žemas išsivystymo ir išsilavinimo lygis, nepalankus kolonijinis ir religinis palikimas, tautinė ar kalbinė įvairovė ir kt.⁸ Tokiu būdu jis teikė tam tikro optimizmo, kad yra tikrų galimybių įtvirtinti demokratinę politinę sistemą iš esmės bet kurioje pasaulio valstybėje, jei tik lemiamu metu atitinkami politiniai veikėjai priims tinkamus sprendimus.

⁶ Rustow D., „Transitions to democracy: toward a dynamic model“, *Comparative Politics*, Vol. 2, 1970, p. 337–363.

⁷ O'Donnell G., Schmitter P., *Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy*, Johns Hopkins University Press, 1986.

⁸ Karl T.L., „From Democracy to Democratization and Back: Before Transitions from Authoritarian Rule“, *CDDRL Working Paper*, Number 45, 2005, p. 11.

Viena pagrindinių klasikinės tranzitologijos prielaidų yra ta, kad demokratizacija vyksta keliais vienas po kito einančiais etapais. Pirmą, prasideda autoritarinio režimo politinė liberalizacija ir „atsivėrimas“; antra, įvyksta „lūžis“ (ang. *breakthrough*) arba perėjimas į demokratiją. Tai yra svarbiausias etapas, kai suorganizuojami pirmieji laisvi rinkimai ir nauja demokratinė vyriausybė ateina į valdžią. Galiausiai įvyksta demokratijos įtvirtinimas (ang. *consolidation of democracy*), ilgalaikis procesas, kuomet rinkimai tampa reguliariais, reformuojamos valstybinės institucijos ir stiprėja pilietinė visuomenė. Demokratijos įtvirtinimo metu demokratinė tvarka ilgainiui tampa įprasta visuomenei⁹.

Šiuo atveju pabrėžtinas skirtumas tarp demokratijos įtvirtinimo ir ankstesniųjų demokratizacijos fazių. Perėjimas į demokratiją apibrėžiamas kaip savitas politinio gyvenimo momentas, nežinomybės ir netikrumo periodas, kuris prasideda dar pačiame autoritariniame režime. Būtent ypatinga netikrumo būklė ir yra pagrindinė perėjimo iš autoritarinio režimo į demokratiją savybė¹⁰. Tai leidžia daryti dvi išvadas: pirmą, dėl savo netikrumo perėjimas gali vesti į demokratiją arba į kurią nors kitą režimo tipą, pavyzdžiui, švelnų autoritarizmą. Antra, kitimo metu, vykstant „nenormaliai politikai“ (ang. *abnormal politics*), struktūrinės sąlygos nėra tokios svarbios kaip trumpojo laikotarpio elito strateginiai veiksmai, ir jeigu šių veiksmų dėka izoliuojami režimo konservatyvieji šalininkai ir pasiekiamas platus konsensusas dėl pokyčių sistemoje būtinybės, gali susiformuoti naujas demokratinis režimas¹¹.

Du atskiri, bet kartu tarpusavyje susiję procesai – demokratizacija ir rinkos principų įtvirtinimas – tapo pagrindiniu klasikinių tranzitologų tyrimų objektu. Rinkos principų perėmimas dažniausiai buvo paremtas taip vadinamu „Vašingtono konsensu“ (ang. *Washington consensus*¹²). Siūlyta „šoko terapijos“ strategija, kuri reiškė greitą ir tuo pačiu metu vykdomų priemonių įgyvendinimą, t. y. kainų liberalizavimą, masinę privatizaciją, griežtą fiskalinę ir monetarinę politiką, konvertuojamos valiutos įvedimą, valstybės monopolijų panaikinimą ir kt. „Šoko terapijos“ patrauklumas buvo pagrįstas viltimi, kad visos visuomenės gali įdiegti svarbiausias rinkos ekonomikos institucijas nepaisant jų istorinės patirties, ekonomikos būklės ar ankstesnių politinių ir socialinių struktūrų. Kita vertus, perėjimo į rinką šalininkai (ypač pokomunistinėse šalyse) projektavo tai ne tik kaip ekonominę, bet ir kaip politinę strategiją „išmontuojant“ senas valstybines struktūras. Tvirtindami, kad rinkos sąlygomis „daugelis ekonominių problemų sprendžiasi savaime“, jie pabrėžė savaveiksmių rinkos institucijų veikimo naudingumą lyginant su valstybės intervencija į šalies ekonomiką. Taip kartu pateisintas „prieš valstybę nukreiptas“ rinkos principų įtvirtinimo ir privatizacijos politikos pobūdis – kaip būdas pašalinti tas interesų grupes, kurios vis dar buvo įsitvirtinusios tam tikrose senojo režimo institucinėse struktūrose¹³.

⁹ Carothers, p. 7.

¹⁰ Karl, p. 6.

¹¹ *Ten pat*, p. 9–10.

¹² Sąvoka pirmą kartą panaudota O. Williamsono 1990 m. siekiant apibrėžti neoliberalią ekonominių reformų strategiją, kuri buvo naudojama po Lotynų Amerikos skolos krizės 1980-aisiais.

¹³ Müller, Pickel (5 nuoroda).

Tuo tarpu demokratinio režimo perėjimo teorijoje tarp esminių demokratizacijos veiksnių paprastai pabrėžiama pirmųjų arba „steigiamųjų rinkimų“ svarba. Daroma prielaida, kad laisvi ir sąžiningi rinkimai yra ne tik kertinis akmuo siekiant pereiti į demokratinę politinę sistemą, bet taip pat svarbiausias būsimų demokratinų reformų katalizatorius¹⁴. Taigi rinkiminės demokratijos (ang. *electoral democracy*) įtvirtinimas tapo svarbiausiu kriterijumi vertinant, ar šalis pasiekė bent minimalius demokratijos standartus. Šis modelis numatė, kad demokratija turi būti apibrėžiama kaip procesas, kuriam vykstant „individai įgyja sprendimo galią konkurencinės kovos dėl piliečių balsų priemonėmis“¹⁵. Kitas dažnai naudojamas modelis įtraukia dar vieną demokratijos matmenį, t.y. pagrindines pilietines ir politines teises bei laisves, kurių buvimas vertinamas kaip vienas esminių demokratiškumo rodiklių¹⁶. Tokiu būdu didžiojoje tranzitologijos literatūros dalyje nemažai dėmesio skiriama demokratijos lygio „pereinančiose“ valstybėse vertinimui ir palyginimui.

Kaip bebūtų, pabrėžtinas tam tikros išlygos. Pirma, neaišku, kiek „neužtikrintumo“ ar „nenormalumo“ perėjimo metu būna ir ar visi perėjimai yra tokie pat nenuspėjami? Iš tiesų sunku būtų įvardinti tokius struktūrinius veiksnius, kurie bet kuriuo atveju nulemtų perėjimą į demokratiją (arba jam sutrukdytų), bet taip pat vargu ar įtikinama, kad perėjimo metu struktūrinių veiksnių įtaka tokia nežymi, jog į juos gali būti neatsižvelgiama. Tokiu būdu perėjimo metu, koks jis bebūtų neapibrėžtas, daromi elitų sprendimai turi būti nagrinėjami tik kaip esantys „struktūruotų atsitiktinumų“ (ang. *structured contingency*) terpėje, t. y. atsižvelgiant į iki perėjimo susiklosčiusius ekonominius, kultūrinius ir kitokius struktūrinius veiksnius¹⁷.

Antra, tranzitologai buvo linkę laikyti, kad perėjimo būdas (ang. *mode of transition*) yra esminis aspektas, pagal kurį konstruojami naujojo režimo fragmentai bei dalys, ir kuris padeda apibrėžti po perėjimo susidariusio režimo specifiką. Pabrėžiant perėjimo būdo svarbą, siekta nustatyti, kuris perėjimo būdas yra palankiausias demokratijos įtvirtinimo perspektyvai. Tačiau priešingai nei su išankstiniais lūkesčiais, kiekybiniais tyrimais įrodyta, kad demokratija gali būti įtvirtinta nepriklausomai nuo skirtingų perėjimo būdų, ir bet kuris perėjimo būdas (netgi įtvirtintas elito „paktu“) savaime nenulemia perėjimo sėkmės. Svarbu yra tai, kad perėjimo būdai labai priklauso nuo konteksto ir jų skirtingas poveikis (jei ir sistemiškai nustatomas) dažniausiai yra netiesioginis ir yra sietinas su kitais priežastiniais struktūriniais ir procedūriniais veiksniais¹⁸.

Trečia, trijų etapų perėjimo modelis yra pernelyg teleologinis ir negalintis paaiškinti taip vadinamų „hibridinių režimų“ esmės. Nepaisant to, kad 1986

¹⁴ Carothers, p. 8.

¹⁵ Schumpeter J., *Kapitalizmas, socializmas ir demokratija*. Vilnius: Mintis, 1998, p. 286.

¹⁶ Dahl R. A., *Demokratija ir jos kritikai*. Vilnius: Amžius, 1994.

¹⁷ Karl, p. 12.

¹⁸ *Ten pat*, p. 25–30.

m. Guillermo O'Donnello ir Philippe Schmitterio darbe (kuriame išdėstyta klasikinis perėjimo modelis) buvo naudojamas platesnis perėjimo į demokratiją apibrėžimas (t. y. nurodantis ne tik demokratinės kaitos galimybę), iki šiol nėra adekvataus modelio, kuris paaiškintų nedemokratinį režimų įsitvirtinimą. Savo ruožtu režimų su būdvardžiais (pvz., „delegatyvi demokratija“, „hibridinė demokratija“, „populistinė demokratija“ ir t. t.) nurodymas iš esmės „tik konstatuoja tyrimo problemą, bet jos neišsprendžia“¹⁹, nes nėra aišku, ar šie hibridiniai režimai yra labiau autoritariniai ar demokratiniai ir kokios tolesnės jų raidos perspektyvos.

Atsižvelgiant į tai, kad šie režimai nepaklūsta pateiktai demokratinį perėjimų logikai, svarbu analizės dėmesį sutelkti į tokius politinius procesus, kurie vyksta anapus demokratizacijos ir rinkos principų įtvirtinimo. Pastaruoju metu įvykęs posūkis pabrėžiant centrinę valstybės vaidmenį ir jos transformacijos poveikį demokratiniam perėjimui ar kitokiai politinio režimo raidos trajektorijai, tikriausiai yra vienas daugiausiai žadančių būdų atsakyti į šiuos iššūkius, su kuriais susiduria šiandieninė tranzitologija.

3. Valstybės kūrimo perspektyva

Valstybės kūrimas yra itin kompleksinis klausimas, apimantis ne tik aiškių teritorijos ribų nustatymą, valdymo sukūrimą ar tautinės tapatybės vystymąsi, bet taip pat valstybės „infrastruktūrinių galių“ didinimą ir teisinės valstybės principų įtvirtinimą visoje šalies teritorijoje. Galima tvirtinti, kad šio proceso svarba netgi didesnė nei kitų dviejų perėjimo procesų, t. y. demokratinizacijos ir rinkos ekonomikos principų įtvirtinimo, kadangi „jei valstybė negali užtikrinti tvarkos palaikymo savo teritorijoje, tuomet mažai tikėtina, jog ji sugebės garantuoti, kad efektyviai veiks struktūros, būtinos siekiant įgyvendinti bet kokius vystymosi projektus“²⁰.

Tokiu būdu valstybingumo klausimas tampa labai svarbus ne tik pokomunistinių, bet ir visų kitų „pereinančių“ šalių atveju, įskaitant ir „dvigubo perėjimo“ atvejus. Kaip yra pabrėžęs O'Donnellas, „valstybės su savo visuomenėmis yra susipynusios sudėtingais ir įvairiais būdais. Toks valstybės „įsilydymas“ (ang. *embeddedness*) reiškia, kad kiekvienos valstybės ir visuomenės bruožai stipriai lemia, ar „pereinamoji demokratija“ bus įtvirtinta (jei tai apskritai tikėtina), ar ji tik vegetuos, ar tariamai sužlugs“²¹.

Kadangi daugelis trečiosios demokratizacijos bangos valstybių taip ir nepajėgė patenkinti perėjimo pradžioje suformuotų lūkesčių, galima teigti, kad

¹⁹ Gel'man V., „Post-Soviet Transitions and Democratization: Towards Theory Building“, *Democratization*, Vol. 10, No. 2 Summer 2003, p. 91.

²⁰ Stoner-Weiss K., *Resisting The State: Reform and Retrenchment in Post-Soviet Russia*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, p. 7.

²¹ O'Donnell G., „On the State, Democratization and Some Conceptual Problems: A Latin American View with Glances at Some Postcommunist Countries“, *World Development*, 21(8), 1993, p. 1355.

iš esmės pirmiausia susiduriame ne su konkrečios valstybės valdymo formos (demokratinės ar autoritarinės) klausimu, bet „valdymo laipsnio bei realių valstybės gebėjimų valdyti problema“²².

Šiuo atveju valstybės apibrėžimas apima ne tik véberinę sampratą, nurodančią į valstybės turimą legitimios prievartos naudojimo monopolį, bet taip pat įtraukia jos institucines galimybes palaikyti tvarką vien tik paklūstant visuomenei ir tiesiogiai nenaudojant jėgos. Michael Mannas skiria infrastruktūrinę ir despotiškąją galias, kur despotiškoji galia apibrėžiama kaip „valstybės elito galia kontroliuoti visuomenę, o infrastruktūrinė valstybės galia reiškia valstybės sugebėjimą išskverbti ir centralizuotai koordinuoti visuomenės jėgų veiksmus“²³. Būtent nuo infrastruktūrinių (o ne nuo despotinių) galių priklauso modernios valstybės stiprumas.

Toks atskyrimas taip pat padeda geriau suprasti „stiprios valstybės galios“ paradoksą, aprašytą Joelo Migdalo. Pasak jo, stiprios valstybės galia paprastai yra nematoma, priešingai nei silpnos valstybės galia, esanti atvira ir akivaizdžiai represyvi, nes nesugebanti sėkmingai internalizuoti visuomenei tam tikrų normų ir taip užtikrinti visuomenės paklusnumo jų laikymuisi be tiesioginio prievartos panaudojimo²⁴. Tuo pačiu paminėtinas „valstybės autonomijos“ (arba, kita vertus, „valstybės užgrobumo“) klausimas, kadangi svarbiausias valstybės galios, autoriteto ir stabilumo veiksnys yra jos infrastruktūrinė bazė – biurokratija, turinti turėti tam tikrą autonomijos laipsnį nuo įvairių visuomenės interesų ir taip pat suteikianti tam tikrus kontrolės ir valdymo darnumo instrumentus.

Vis dėlto būtina nepamiršti, kad valstybė kaip sąvoka nėra materialus objektas, o tik analitinė abstrakcija²⁵. Egzistuoja kelios didžiosios teorijos (pliuralizmas, „elitizmas“, marksizmas ir kt.), kurios pačią valstybę ir jos poveikį politikai vertina skirtingai. Nepaisant to, būtų galima išskirti tam tikrus *formalius* organizacinius ir funkcinius modernios valstybės bruožus, kurie iš esmės neprieštarautų nė vienos iš šių teorijų valstybės sampratai. Toks bendras valstybės apibrėžimo rodiklis galėtų įtraukti nuorodą į anksčiau paminėtą Maxo Weberio valstybės apibrėžimą ir papildomą (funkcinį) dėmenį, kuriuo pabrėžiama valstybės pareiga užtikrinti tvarką savo teritorijoje.

Tačiau net jei ir įmanomas toks bendras vardiklis, kuris apibūdintų bendruosius šios conceptualios abstrakcijos (t. y. modernios valstybės) bruožus, nėra aišku, kokią mes apskritai galime gauti analitinę naudą taikydami šią sąvoką. Kitaip tariant, koks yra motyvas, kuris pagrįstų tyrėjo pasirinkimą „gražinti valstybę“ analizuojant bet koki politikinį reiškinių, įskaitant ir demokratinį perėjimą?

²² Stoner–Weiss K., p. 13.

²³ Mann M., „The Autonomous Power of the State“ in John Hall (ed.) *States in History*. Blackwell, 1986, p. 112.

²⁴ Migdal J., „Strong Societies, Weak Societies: Power and Accommodation“ in Myron Weiner and Samuel Huntington (eds.) *Understanding Political Development*, Boston: Little Brown, 1987.

²⁵ Dunleavy P., O’Leary B., *Valstybės teorijos: liberaliosios demokratijos politika*, Vilnius: Eugrimas, 1999.

Nors tokiam klausimui atsakyti iš esmės reikėtų atskirų teorinių svarstymų, būtų galima pateikti tam tikras principines išvalgas. Pasak Colino Hay'aus ir Michaelo Listerio, valstybė suteikia tam tikrą kontekstą, su kuriuo politiniai veikėjai yra betarpiškai susiję ir kurio atžvilgiu turėtų būti analitiškai įvertinamas jų išsidėstymas. Toks kontekstas ar „institucinis kraštovaizdis“ (ang. *institutional landscape*) yra „strategiškai selektyvus“, t. y. labiau palankus tam tikriems veikėjams bei jų preferencijoms ir strategijoms nei kitiems. Veikėjai yra tokiu būdu „suvaržyti“ šio selektyvaus konteksto, kadangi jie privalo į jį atsižvelgti orientuodami savo pačių veiksmus tam, kad įgyvendintų savo ketinimus. Kita vertus, valstybė „kontekstualizuoja“ veikėjus ir jų veiksmus ne tik *instituciniu*, bet ir *istoriniu* lygmeniu. Kuomet valdžios keičia viena kitą, valstybė – kaip institucinė struktūra – išlieka ir paprastai keičiasi per ilgesnį laiko tarpą. Jos raida priklauso nuo tam tikrų valdymo strategijų ir politikų (ang. *policies*) lauktų ir nelauktų pasekmių. Tokiu būdu tam, kad būtų įvertintas tam tikros valdžios autonomijos laipsnis, būtina įvertinti iš praeities paveldėto institucinio, struktūrinio ir strateginio palikimo apimtis²⁶.

Taigi valstybės sąvokos įvedimas į politikos analizę mums gali padėti pagrįsti, kodėl *institucijos* ir *istorija* svarbios politiniam procesui. Kita vertus, centrinę valstybės vaidmenį pabrėžiančios teorijos savo ruožtu galėtų būti „apkaltintos“ determinizmu, jei pernelyg pabrėžiama veikėjų veiksmų, strategijų ir preferencijų institucinių ir istorinių suvaržymų reikšmė. Tai primena senąją takoskyrą tarp procedūralizmo ir struktūralizmo, kuri aiškiai matyti tranzitologijos metodologijos atveju. Kaip esame anksčiau minėję, klasikinė tranzitologija, pabrėžianti centrinę veikėjų vaidmenį, iškilo dėl iki to laiko vyravusios struktūralistinės apžiūros kritikos, tardama, kad nėra jokių socialinių, ekonominių ar kitokių struktūrinių prielaidų, kurios galėtų užkirsti kelią demokratinio režimo įtvirtinimui iš esmės bet kurioje pasaulio šalyje.

Nepaisant to, manytume, kad būtent į demokratinio perėjimo analizę įvedus valstybingumo veiksnį būtų galima spręsti šią dilemą tarp struktūralizmo ir procedūralizmo. Valstybingumo veiksnio akcentavimas demokratinio perėjimo analizėje gali būti metodologiškai ir teoriškai grindžiamas pastaruoju metu intensyviai plėtojama naujojo institucionalizmo perspektyva. Ši perspektyva apima pakankamai platų hipotezių, pabrėžiančių *abipusius* tarpusavio priešasties ryšius tarp veikėjų ir institucijų, diapazoną.

Naujasis institucionalizmas kaip teorinė perspektyva pradėjo vystytis nuo 1980-ųjų kaip reakcija į biheviorizmą ir siekė išryškinti institucijų vaidmenį nulemiant socialinių ir politinių procesų rezultatus. Kertinė naujojo institucionalizmo teorinė išvalga yra ta, kad socialinis gyvenimas yra formuojamas ne tik individualaus ar organizacinio elgesio, bet ir veiksmus struktūruojančių institucijų dėka²⁷. Šiuo atveju svarbu pabrėžti, kad naujasis institucionalizmas

²⁶ Hay C., Lister M., „Introduction: Theories of the State“ in Colin Hay, Michael Lister, David Marsh (eds.), *The State: Theories and Issues*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006, p. 10–12.

²⁷ Clemens E., S., Cook J., M., „Politics and Institutionalism: Explaining Durability and Change“, *Annual Review of Sociology*, Vol. 25, 1999, p. 442.

pripažįsta procedūrinių veiksnių svarbą (ir šia prielaida jis skiriasi nuo „senesniųjų“ institucinių teorijų) ir tuo pačiu siekia išvystyti tam tikrus teorinius modelius, kurie mums padėtų geriau suprasti, kaip veikėjai ir institucijos tarpusavyje sąveikauja.

Subtilus santykis tarp veikėjų (žmonių) ir institucijų atsispindi pačiame institucijos apibrėžime. Pagal plačiai priimtą apibrėžimą, institucijos yra žmonių sukurtos žaidimo taisyklės, kurios formuoja tų pačių žmonių tarpusavio sąveikas²⁸. Šiuo atveju taip pat reikia pažymėti skirtį tarp *institucijų kaip taisyklių* ir kasdienėje kalboje dažnai suprantamų *institucijų kaip organizacijų*, kurios yra kolektyviniai veikėjai, todėl į naujojo institucionalizmo vartojamą institucijos apibrėžimą neįtrauktinos.

Toks iš pirmo žvilgsnio tautologinis santykis iš tiesų teikia įvairias galimybes labiau niuansuotai formuluoti galimus priežasties ryšius tarp veikėjų ir (juos varžančių) institucinių veiksnių. Teisybės dėlei reikia pasakyti, kad pati naujojo institucionalizmo perspektyva yra pakankamai fragmentuota, kadangi yra kelios institucinės kryptys, kurios tarpusavyje gana žymiai skiriasi. Nepaisant to, tai įgalina tuo pačiu metu palyginti skirtingas hipotezes apie priežasties ryšius tarp institucijų ir veikėjų, nuo ekonominio institucionalizmo kaip labiausiai procedūrinės institucinės krypties iki sociologinio institucionalizmo kaip labiausiai struktūrinės krypties.

2 lentelė. **Keturių naujojo institucionalizmo kryptys**

Naujojo institucionalizmo kryptis (teorinis modelis, preziumuojama veiksmo logika)	Hipotetinis santykis tarp veikėjų ir institucijų	Autoriai
Ekonominis institucionalizmas (funkcionalistinis modelis, instrumentinio veikimo logika)	Veikėjai kuria institucijas, kurios teikia kolektyvinio veiksmo problemų sprendimus. Kai institucijos tampa ne tokios funkcionalios, jos pakeičiamos efektyvesnėmis.	Williamson (1975), Goodin (1996), Eggertson (1990), Putterman (1986)
Racionalaus pasirinkimo institucionalizmas („veto žaidėjų“ modelis, instrumentinio veikimo logika)	Institucijos paveikia veikėjų strategijas sąveikaujant su kitais veikėjais. Įsitvirtinusios institucijos gali būti suboptimalios, nes jos atspindi viešojo pasirinkimo ir individualių „veto žaidėjų“ racionalių interesų suderinamumo problemas.	Tsebelis (2002), Sharpf (1997), Shepsle (1986), Bates et al. (1998)

²⁸ North D., C., *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

Istorinis institucionalizmas („kelio priklausomybės“ modelis; pripažįstama ir instrumentinio veikimo, ir „socialinio deramumo“ (ang. <i>appropriateness</i>) logikos	Veikėjai dažniau siekia prisitaikyti prie institucijų nei jas pakeisti, net jei institucijos generuoja nelauktus rezultatus. Ankstesnieji sprendimai struktūruoja vėlesnius. Kuo daugiau laiko praeina, tuo institucijos tampa patvaresnės, nes jas pakeisti kainuoja daugiau kaštų.	Pierson (2004), North (1990), Thelen (2004)
Sociologinis institucionalizmas (kultūrinis modelis, „socialinio deramumo“ logika)	Institucijos struktūruoja ne tik veikėjų strategijas, bet ir jų ketinimus. Pabrėžiama neformalių taisyklių svarba, kurios apibrėžia, kaip veikėjai turi labiausiai „socialiai deramai“ elgtis.	March&Olsen (1989), Powell&DiMaggio (1991)

Iki šiol mes teigėme, kad naujasis institucionalizmas yra tokia teorinė perspektyva, kuri tiesiogiai susijusi su centrinių valstybės vaidmenį pripažįstančia analize, ir todėl turbūt geriausiai geba metodologiškai ją pagrįsti, kadangi valstybė paprastai suvokiama kaip tam tikra institucinė struktūra.

Tačiau negalima pamiršti ir tai, kad tiek rinkimai, tiek rinka (t. y. klasikinės tranzitologijos pagrindiniai tyrimo objektai) yra taip pat *institucijos*. Atsižvelgiant į tai, naujojo institucionalizmo perspektyva gali būti taikoma pagrindžiant bazines klasikinės tranzitologijos prielaidas, o ir kas yra svarbiausia, tai gali suteikti vienijantį teorinį ryšį tarp procedūrinės klasikinės tranzitologijos ir institucinių valstybės kūrimo teorijų.

Remiantis anksčiau pateikta lentele, apibūdinančia keturias naujojo institucionalizmo teorines kryptis, galima matyti, kad klasikinė tranzitologija, suponuojanti demokratinų politinių ir ekonominių institucijų pačių veiksmų ir funkcines savybes, nemažai turi bendro su ekonominiu institucionalizmu, t. y. labiausiai procedūrine naujojo institucionalizmo versija.

Pastaroji versija vertina institucijas funkcionalistiškai, t. y. kaip gebančias sumažinti transakcijų kaštus ir sprendžiančias kolektyvinio veiksmo problemas. Jei to institucijos padaryti nesugeba, jos veikėjų keičiamos efektyvesnėmis taisyklėmis, kurios teikia konkurencinį pranašumą prieš kitus kolektyvinius veikėjus (pvz., valstybes). Tokiu būdu per ilgą laiką galima būtų tikėtis konkurencijos skatinamo politinių ir ekonominių sistemų (labiausiai efektyvių) taisyklių suartėjimo pasauliniu lygiu.

Panašiai argumentuoja klasikiniai tranzitologai kai teigia, kad iš esmės viskas priklauso nuo elito sutarimo įvesti laisvus rinkimus ir rinkos taisykles jų šalyje. Kadangi šios demokratinės politinės ir ekonominės institucijos tariamos kaip labiausiai efektyvios generuojant pažangą ir atliepančios svarbiausius visuomenės poreikius, vieną dieną jos turėtų tapti universalios.

Kad taip visgi nėra (ypač politinių demokratinų institucijų įtvirtinimo atveju), mes galime spręsti iš šiandieninės realybės, liudijančios, kad demokratinio regresio scenarijus taip pat labai tikėtinas. Todėl reikalinga patikrinti kitas hipotezes, kurios pripažįsta didesnę valstybės kaip partikuliarios institucinės struktūros vaidmenį. Iš anksčiau pateiktos lentelės matyti, kad yra bent trys kitos svarbios hipotezės, kurios gali padėti paaiškinti ir numatyti perėjimo rezultatus konkrečiu atveju.

Pirma, nedemokratinis režimas (jei toks suklostytų po perėjimo) galėtų būti interpretuojamas kaip tam tikros nusistovėjusios pusiausvyros tarp svarbiausių valstybės veikėjų turinčių racionalių interesų, nesuderinamų su visišku perėjimo projekto įgyvendinimu, atspindys (racionalaus pasirinkimo institucionalizmas). Antra, perėjimo metu gali išryškėti „kelio priklausomybės“ efektas, reiškiantis valstybės institucijų ir jų ankstesnės raidos tendencijų inerciją net globaliai pasikeitusios aplinkos sąlygomis (istorinis institucionalizmas). Ir galiausiai, nors ne ką mažiau reikšmingai, perėjimas ir jo rezultatai gali būti veikiami tam tikrų kultūrinių (neformalių) tradicijų, kurios kertasi su liberalios demokratijos ir teisinės valstybės ideologija (sociologinis institucionalizmas).

Kaip jau buvo anksčiau nurodyta, tokių hipotezių patikrinimas ir taip pat valstybės infrastruktūros galių (reikalingų sėkmingam perėjimo projekto įgyvendinimui) įvertinimas reikalauja kontekstualizuoto tyrimo. Tai nėra nesvarbi išlyga, kadangi tai riboja (nors ir neužkerta) valstybės kūrimo teorijų taikymą kiekybinių metodų pagalba.

Kaip bebūtų, net jei toks tyrimas gali būti atliekamas tik atvejo ar nedidelio skaičiaus atvejų lyginamosios analizės būdu, galima metodologinė alternatyva statistinių metodų taikymui, t. y. taip vadinama „sisteminė proceso analizė“ (ang. *systemic process analysis*). Kaip pažymi Peteris Hallas, pastaroji metodologija, atsižvelgdama į argumentą „koreliacija – tai dar ne priežastinis ryšys“, įvertina teorijos adekvatumą ne tik tirdama pagrindinius priežastinius kintamuosius ir jų santykį su rezultatais, bet ir sugretindama teorinius samprotavimus apie priežastinius procesus su kokybiniais kompleksiniais stebėjimais apie tokius procesus konkrečiais atvejais²⁹. Atsižvelgiant į tai, kad perėjimas pirmiausia yra *procesas*, o valstybės termino įvedimas reiškia istorinę ir institucinę kontekstualizaciją, tokia sisteminė proceso analizė, įvertinanti tolimų ankstesnių įvykių, jų sekos ir tarpusavio sąveikos vaidmenį, gali būti tinkamas metodologinis matmuo tolesnei šiandienos tranzitologijos plėtrai.

Paskutiniame skyriuje pateiksime iliustratyvų Rusijos atvejį ir peržiūrėsime keletą pastarojo meto darbų apie politinę raidą šioje šalyje, įvertinančių valstybės vaidmenį ir aiškinančių, kodėl demokratija šiuo paradigminiu ir, matyt, daugiausiai tyrinėtojų dėmesio sulaukiančio pokomunistiniu perėjimo atveju, žlugo.

²⁹ Hall P., A., „Aligning Ontology and Methodology in Comparative Politics“ in James Mahoney, Dietrich Rueschemeyer (sud.), *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003, p. 399.

4. Rusijos atvejis: „valstybės kūrimo“ perspektyvos taikymas

Iki 1990–ųjų vidurio didžioji dalis tranzitologinės literatūros, nagrinėjusios perėjimus į demokratiją pokomunistinėse šalyse, paprastai ignoruodavo valstybingumo problemą. Tarsi buvo susitarta, jog pokomunistinis perėjimas vyks panašiu principu kaip ankstesni perėjimai Pietų Europoje ir Lotynų Amerikoje. Šiuose regionuose atidžiau buvo žiūrima tik į du lygmenis – demokratizaciją ir rinkos principų perėmimą, kadangi perėjimas į demokratiją vyko tokiose šalyse, kur valstybės jau buvo susiformavusios gerokai anksčiau³⁰. Tik 1996 m. Juanas Linzas ir Alfredas Stepanas savo garsioje knygoje pažymėjo, kad „valstybingumo problemoms turi skirti daugiausiai dėmesio ir politikos teoretikai ir praktikai“³¹.

Tokiu būdu „trigubo perėjimo“ samprata tapo vis dažniau naudojama nagrinėjant pokomunistines valstybes (o vėliau ir apskritai iš esmės visų perėjimų atžvilgiu), nes dauguma regiono šalių *tuo metu* turėjo kurti ir valstybę, ir demokratizuoti režimą bei pereiti prie rinkos ekonomikos³², kas iš esmės turėtų būti vertinama kaip papildomas iššūkis perėjimo procesui.

Pokomunistinį perėjimą į demokratiją dar labiau sunkino nepalankus senjojo režimo institucinis paveldas. Pagal gerai žinomą Linzo ir Stepano argumentą, nedemokratinio režimo tipas yra vienas iš svarbiausių veiksnių, kurie gali lemti demokratijos įtvirtinimo sėkmę. Svarstant šiuo aspektu, buvusi totalitarinė praeitis laikytina kaip mažiau palanki aplinkybė nei autoritarinio režimo palikimas, kaip būta Lotynų Amerikos ir Pietų Europos atvejais³³. Kaip pabrėžia Jonas Elsteris, Clausas Offe ir Ulrichas K. Preussas, iš esmės viskas buvo paveikta senjojo pokomunistinio režimo sąlygų ir įpročių. Konkrečiau tariant, šie paveldėti suvaržymai apima materialinių resursų būklę ir jų naudojimo organizavimo sistemą, mentaliteto „vidinę aplinką“, įskaitant kognityvinę ir normatyvinę kultūrą, bei ištvirtinusių elitus bei jų neformalius galios resursus. Tuo pačiu žlugus nedemokratiniam režimui dauguma pokomunistinių šalių susidūrė su situacija, kuomet politiniai veikėjai buvo silpni ir išblaškyti³⁴.

Tačiau kai kurie mokslininkai pastaruoju metu suabejojo šia „vienalaikiškumo dilema“ teigdami, kad, nepaisant tariamai prasto institucinio palikimo, nemažai pokomunistinio regiono šalių sugebėjo pasiekti tokį patį ar net aukš-

³⁰ Kuzio T., „Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple?“ *Politics* Vol. 21(3), 2001, p. 168.

³¹ Linz J., Stepan A., *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*, Baltimore: John Hopkins University Press, 1996.

³² Kuzio ir kiti autoriai taip pat prideda dar vieną „perėjimą“, t. y. tautybės klausimą, kaip vieną svarbiausių buvusiai Jugoslavijai, SSRS ir Slovakijai. Tačiau, mūsų nuomone, šis klausimas traktuotinas kaip svarbi valstybės kūrimo proceso dalis.

³³ Linz, Stepan, (31 nuoroda).

³⁴ Elster J., Offe C., Preuss U., K., *Institutional Design in Post-communist Societies: Rebuilding the Ship at Sea*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998, p. 19.

tesnį demokratijos įtvirtinimo laipsnį nei kai kurios „jaunosios“ demokratijos Pietų Europoje ir Lotynų Amerikoje, ir dar daugiau, jie tai atliko per kur kas trumpesnę laiką³⁵. Vienas labiausiai galimų šio reiškinio paaiškinimų būtų tas, kad pokomunistinės šalys paveldėjo kur kas labiau išvystytą „infrastruktūrinės galios“ struktūrą, jei lygintume su dauguma Lotynų Amerikos ir kitų regionų šalių, o tai suteikė kai kurioms iš jų daugiau galimybių geriau įgyvendinti perėjimo tikslus. Tokiu būdu, pagal tokį vertinimą, pokomunistinis institucinis palikimas tam tikra prasme galėtų būti netgi palankus veiksny.

Kita vertus, visa tai atspindi egzistuojančią įvairovę, kaip pokomunistiniame regione valstybės kūrimo procesai vystėsi perėjimo metu. Pasak Anna Grzymala-Busse ir Pauline Jones Luong, šie procesai iki šiol dar vystosi ir dar galutinai nesibaigė. Jos apibrėžia valstybės formavimąsi kaip procesą, kurio metu tam tikri veikėjai konkuruoja dėl valdžios įtvirtinimo apibrėžtoje teritorijoje. Šiame procese individualūs ar instituciniai elito veikėjai sąveikauja esant skirtingoms konkurencijos (t. y. uždaros arba tos, kurios turi atsiskaityti) sąlygoms ir naudoja skirtingas priemones (formalias arba neformalias taisykles ir praktikas) nugalėti šioje konkurencinėje kovoje. Tokiu būdu skirtingi konkurencijos sąlygų ir priemonių deriniai savo ruožtu lemia skirtingas valstybės kūrimo trajektorijas. Tos pokomunistinės šalys, kuriose nusistovėjo visuomenei atsakinga ir formaliomis priemonėmis vykdoma konkurencija, pakankamai sėkmingai įtvirtino demokratiją. Į šių valstybių sąrašą įeina Vengrija, Lenkija, buvusi Čekoslovakija, Slovėnija ir Baltijos šalys. Šiose šalyse komunistų valdžia buvo primesta anksčiau nepriklausomoms buvusioms valstybėms, o tai skatino antagonistinį santykį tarp valdančiųjų ir valdomųjų ir tai sutvirtino valstybės ir visuomenės skirtį. Kur ribos tarp valstybės ir visuomenės buvo labai „išblukusios“ komunizmo sąlygomis, ir tokiu būdu buvę valdantieji eliti nesucidūrė su tokia mobilizuota opozicija, kaip Rusijos ir daugelio kitų buvusių sovietinių respublikų atveju, galime aptikti uždara (t. y. neatskaitingą ir mažiau visuomenės poreikius atliepiančią) elito konkurenciją, lemiančią autoritarinės ar personalistinės valstybės kūrimosi raidą³⁶.

Taip pat paminėtini ir kiti pastarojo meto darbai, atskleidžiantys Rusijos valstybės kūrimo procesų poveikį šios šalies demokratizacijos perspektyvai.

Allenas C. Lynchas savo knygoje „Kaip Rusija nevaldoma“ (ang. *How Russia is not Ruled*) pažymi, kad Rusijos evoliucija po Sovietų Sąjungos žlugimo neopatrimonialistinės valstybės link nėra nauja tendencija, bet ilgos valstybės raidos pasekmė. Rusija, susidurdama su atšiauriu klimatu ir priešiška tarptautine aplinka nuo pat Viduramžių, kada iškilo Maskvos valstybė, rėmėsi ekstensyvia ir despotiška valstybės galia tiek ekonomine, tiek karine prasme konkuruodama su kitomis tarptautinėmis jėgomis. Toks režimas, pagrįstas ribotu visuomenės įtraukimu ir su ja susvetimėjęs, kartais veikdavo gana sė-

³⁵ Croissant A., Merkel W., „Introduction“ in Aurel Croissant and Wolfgang Merkel (eds.), *Consolidated or defective democracies? Problems of Regime Change*, Special Issue of Democratization vol. 11, no. 5, December 2004, p. 1–10.

³⁶ Grzymala-Busse A., Luong P., J., „The Ignored Transition: Post-Communist State Development“, *Paper No. 02-02, March 2002*.

kmingai, tačiau galiausiai nesugebėdavo susidoroti su naujais modernėjančios visuomenės socialiniais ir ekonominiais impulsais. Dėl šios priežasties žlugo net dvi valstybės XX amžiuje: po I-ojo pasaulinio karo ir po Šaltojo karo.

Tokiu būdu Rusijos raidos kelyje atsiskleidžia (a) beveik neatskaitinga galios koncentracija vykdomosios valdžios rankose, kuri kartais sugebėdavo mobilizuoti turimus resursus, kad pasiektų užsibrėžtų tikslų, bet nesugebanti teisiškai užtikrinti asmens ir privačios nuosavybės apsaugos; ir (b) aiškios skirties tarp nuosavybės ir politinės galios nebuvimas. Taigi svarbiausias išbandymas Rusijai praėjusio amžiaus paskutiniame dešimtmetyje buvo, kaip vietoj vykdomosios valdžios neatskaitingumo įdiegti teisės valdymo principus, svarbius kapitalistinei ir demokratinei raidai. Tai, kad Rusija į XXI a. išžengė turėdama stiprią vykdomąją valdžią, kuri nėra atskaitinga jokioms formalioms valstybėms institucijoms, ir vėl (nors ir naujomis formomis) sujungė politinę galią ir ekonominį turtą, įrodo istorinio Rusijos raidos kelio stiprumą³⁷.

Tuo tarpu, Vladimiras Gelmanas siekia iš naujo apibrėžti politinio režimo sampratą tam, kad paaiškintų pokomunistinio perėjimo, susieto su valstybės kūrimusi, rezultatus. Pasak jo, posovietiniai „paktai“ (skirtingai nuo „paktų“ kitose perėjimo šalyse) paprastai buvo tiesiog valdančių sudaryti karteliai prieš jų oponentus, riboję konkurenciją, teisinių priemonių pasitelkimą ir pasidalinę politinės galios teikiamą naudą tarp saviškių (ang. *insiders*). Tokio Rusijos elito „primesto susitarimo“ (ang. *imposed consensus*) atvejis gana pavaizdus Vladimiro Putino režimo sąlygomis. Šie „paktai“ nelėmė demokratizacijos, bet priešingai užkirto kelią jos plėtrai. Tokiu būdu, esant silpnoms visuomenės skirtims ir augančiai masių priklausomybei nuo elito patronažo, pats politinės konkurencijos pamatas iš esmės buvo veikiamas tik vidinių elito skirčių. Rusijos elito viduje per 1991–1993 m. ir vėlesnius rinkimus išsivyravusi „nulinės sumos žaidimo“ logika sumenkino bet kokias paskatas valdantiejiems pripažinti savo turimų galių apribojimus stiprinant formalias institucijas. Lieka neaišku, ar ši „bloga pusiausvyra“ pajėgs save atgaminti ir palaikyti nuolatine kartote³⁸.

Panašiai Kathryn Stoner–Weiss taip pat apibrėždama valstybės kūrimą kaip konkurencinį procesą savo knygoje *Resisting the State* argumentuoja, kad pokomunistinis valstybės kūrimo projektas Rusijoje buvo suardytas gerai išsivertinusio ekonominio elito, kuris neturėjo didelių paskatų ar interesų stiprinti valstybės reguliacinius gebėjimus savo pačių galimybių pasipelninti sąskaita. Atvirkščiai, jis buvo pasiruošęs priešintis valstybės priežiūrai ir netgi aktyviai „plėšė“ valstybę pasisavindamas jos išteklius³⁹. Naujieji „pramonininkai“ (ang. *entrepreneurchiki*), buvę sovietinės nomenklatūros nariai, buvo suinteresuoti išvengti Rusijos valstybės išitraukimo reguliuojant jų pelno siekiančią veiklą. Šioms grupėms buvo naudingas reformų sustabdymas (kai Jegoras Gaidaras ministro pirmininko poste buvo pakeistas Viktoru Černomyrdinu) ir siekė išvengti bet kokių tolesnių pokyčių. Iš esmės jie buvo labiau linkę bendradarbiauti

³⁷ Lynch A., C., *How Russia Is Not Ruled*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005, p. 170.

³⁸ Gelman, p. 93–97.

³⁹ Stoner–Weiss, p. 8.

su vietos valdžia tam, kad neleistų centrinei valdžiai reguliuoti jų veiklos⁴⁰. Taigi Stoner-Weiss daro išvadą, kad, priešingai nei tikėtasi, pokomunistinis „projektas“ iš esmės buvo kaip „apiplėšti“ (ang. *tear-down*) valstybę siekiant praturtinti siaurą Rusijos visuomenės sluoksnį, kuri daugiausiai sudarė buvusių sovietinių struktūrų nariai⁴¹.

Apibendrinant galėtume teigti, kad Putino valdymas galėtų būti įvertintas kaip tam tikras bandymas atstatyti valstybės galias, kurios žymiai sumenko po Sovietų Sąjungos iširimo ir masinės privatizacijos. Tačiau valstybės gebėjimus siekiama sustiprinti ribojant politinę konkurenciją ir sutramdant svarbiausius socialinius bei ekonominius veikėjus. Todėl Rusijoje vis aiškiau matyti vyraujančios valdžios politikos sindromas, ir kol teisės viršenybės principai silpnai įtvirtinti, perspektyva, kad nusistovėtų atvira ir formaliomis taisyklėmis grįsta konkurencija, išlieka menka.

Išvados

Perfrazuojant garsią Marko Twaino mintį, naujienos apie tranzitologijos mirtį buvo gerokai perdėtos. Bet tai, ką patyrė tranzitologija, buvo jos koncepcijos reformulavimas. Teleologinis universalus perėjimo modelis pakeistas labiau realistine ir atsižvelgiančia į kontekstą perspektyva.

Svarbiausias naujas elementas, kuris buvo įvestas į bendrą perėjimo koncepciją, tai nuostata, pabrėžianti būtinybę sukurti funkcionuojančią valstybę. Kitaip tariant, „trigubo perėjimo“ užduotis, iš pradžių „tekusi“ tik pokomunistinio regiono šalims, pradėta taikyti visoms „pereinančioms“ šalims. „Valstybės silpnumas“, „valstybės užgrobimas“ ar netgi „valstybės žlugimas“ yra vis labiau pripažįstamos kaip svarbiausios priežastys, kodėl „bejėgis pliuralizmas“ ar „neliberali demokratija“ dominuoja daugelyje pasaulio šalių.

Valstybės termino įvedimas taip pat turi tam tikrų metodologinių pasekmių ir kaštų. Viena vertus, tai reikalauja tyrimo kontekstualizavimo, kadangi pati valstybės sąvoka gali būti analitiškai naudinga, tik jei suteikiamos pakankamos žinios apie istorinį ir institucinį „kraštovaizdį“, kuriame plėtojosi realūs politiniai procesai. Taigi valstybės termino įvedimas į tyrimą tam tikra prasme yra metodologinis pasirinkimas, esantis palankesnis vieno ar kelių atvejų nei kiekybinei analizei. Kita vertus, tai nepanaikina „vidutinio nuotolio“ (ang. *middle-range*) teorijų kūrimo galimybės panaudojant naujojo institucionalizmo teorinę perspektyvą, galinčią iškelti pakankamai nemažai teorinių hipotezių, apimančių ir procedūrinius, ir struktūrinius veiksnius.

Bet kokių atvejų, nors ir pirminis optimizmas nebuvo pagrįstas, tranzitologijos esminis tikslas – padėti demokratizuoti pasaulį – išlieka kritiškai svarbus, tad ir būdama revizuotos formos, ji vis dar turi nemažai potencialo tolesnei plėtrai.

⁴⁰ *Ten pat*, p. 15.

⁴¹ *Ten pat*, p. 21.

Literatūra

1. Bates, Robert, et al., *Analytical Narratives*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
2. Carothers, Thomas, „The End of the Transition Paradigm“, *Journal of Democracy* 13:1, 2002.
3. Clemens, Elisabeth S. ir James M. Cook, „Politics and Institutionalism: Explaining Durability and Change“, *Annual Review of Sociology*, Vol. 25, 1999.
4. Croissant, Aurel S., Wolfgang Merkel, *Consolidated or defective democracies? Problems of Regime Change*, Special Issue of Democratization vol. 11, no. 5, December 2004.
5. Dahl, A. Robert, *Demokratija ir jos kritikai*, Vilnius: Amžius, 1994.
6. Dunleavy, Patrick ir Brendan O’Leary, *Valstybės teorijos: liberaliosios demokratijos politika*, Vilnius: Eugrimas, 1999.
7. Eggertson, Thrainn, *Economic Behaviour and Institutions*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
8. Elster, Jon, Claus Offe, Ulrich K. Preuss, *Institutional Design in Post-communist Societies: Rebuilding the Ship at Sea*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
9. Fukuyama, Francis, „The End of History?“, *The National Interest*, Summer issue, 1989.
10. Gel’man, Vladimir, „Post-Soviet Transitions and Democratization: Towards Theory Building“, *Democratization*, Vol. 10, No. 2, Summer 2003.
11. Goodin, Robert E. (sud.), *The Theory of Institutional Design*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
12. Grzymala-Busse, Anna, Pauline Jones Luong. „The Ignored Transition: Post-Communist State Development“, Paper No. 02-02, March 2002.
13. Hay, Colin, Michael Lister ir David Marsh (sud.), *The State: Theories and Issues*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006.
14. Huntington, Samuel, *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale University Press, 1968.
15. Karl, Terry Lynn. „From Democracy to Democratization and Back: Before Transitions from Authoritarian Rule“, *CDDRL Working paper* Number 45, 2005.
16. Kuzio, Taras, „Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple?“, *Politics* Vol. 21(3), 2001.
17. Linz, Juan, ir Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*, Baltimore: John Hopkins University Press, 1996.
18. Lynch, Allen C., *How Russia Is Not Ruled*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
19. Mahoney, James, ir Dietrich Rueschemeyer (ed.), *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
20. Mann, Michael, „The Autonomous Power of the State“ in John Hall (ed.) *States in History*. Blackwell, 1986.

21. March, James, ir Johan Olson. *Rediscovering Institutions: The Organizational Basis of Politics*. New York: Free Press, 1989.
22. Migdal, Joel, „Strong Societies, Weak Societies: Power and Accommodation“ in Myron Weiner and Samuel Huntington (ed.) *Understanding Political Development*, Boston: Little Brown, 1987.
23. Müller, Klaus, and Andreas Pickel, „Transition, Transformation, and the Social Sciences: Towards a New Paradigm“, *TIPEC Working Paper* 01/11, 2001.
24. North, Douglass C., *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
25. O'Donnell, Guillermo. „On the State, Democratization and Some Coceptual Problems: A Latin American View with Glances at Some Postcommunist Countries“, *World Development*, 21(8), 1993.
26. O'Donnell, Guillermo ir Philipp Schmitter, *Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy*, Johns Hopkins University Press, 1986.
27. Offe, Claus, „Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe“, *Social Research*, 58(4), 865–92, 1991.
28. Pierson, Paul, *Politics in Time: History, Institutions, and Social Analysis*, Princeton: Princeton University Press, 2004.
29. Powell, Walter W., ir Paul DiMaggio (sud.), *The New Institutionalism in Organizational Analysis*, Chicago: Univerity of Chicago Press, 1991.
30. Putterman, Louis, (ed.), *The Economic Nature of the Firm*, Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
31. Rustow, Dankwart, „Transitions to democracy: toward a dynamic model“, *Comparative Politics*, Vol. 2, 1970, p. 337–363.
32. Schumpeter, Joseph, *Kapitalizmas, socializmas ir demokratija*. Vilnius: Mintis, 1998.
33. Sharpf, Fritz W., *Games Real Actors Play: Actor-Centered Institutionalism in Policy Research*. Boulder, Colo.: Westview Press, 1997.
34. Shepsle, Kenneth A., „Institutional Equilibrium and Equilibrium Institutions“ in Herbert F. Weisberg, ed., *Political Science: The Science of Politics*, p. 51–81. New York: Agathon Press, 1986.
35. Skocpol Theda, „Bringing the State Back In: Strategies of Anglysis in Current Research“ Kn. Peter B. Evans, Dietrich Ruescheymeyer and Theda Skocpol (sud.), *Bringing the State Back In*, Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
36. Stoner–Weiss, Kathryn, *Resisting the State: Reform and Retrenchment in Post-Soviet Russia*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
37. Thelen, Kathleen, *How Institutions Evolve: The Political Economy of Skills in Germany, Britain, Japan and the United States*. New York: Cambridge University Press, 2004.
38. Tsebelis, George, *Veto Players: How Political Institutions Work*, Princeton: Princeton University Press, 2002.
39. Williamson, Oliver E., *Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications*, Chicago: Free Press, 1975.